

УДК 347.9«18»(477)

Б. Р. СТЕЦЮК,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії права
Кіровоградського юридичного інституту
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ У МИРОВИХ ТА ОКРУЖНИХ СУДАХ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Досліджено зміни у процесі розгляду цивільних справ мировими та окружними судами, що відбулися внаслідок судової реформи 1864 р. Зазначено, що цивільно-процесуальне законодавство Російської імперії на рівні мирових та окружних судів, яке набуло поширення в українських губерніях протягом другої половини XIX ст., залишалось досить прогресивним та в цілому відповідало потребам свого часу.

Унаслідок судової реформи 1864 р. було прийнято нове цивільне процесуальне законодавство, потреба в якому визначалася зростанням цивільного обороту в процесі розвитку капіталістичних виробничих відносин. Цивільний процес у післяреформенний період був заснований на нових принципах, що раніше не застосовувалися у вітчизняній судовій практиці. Вони багато в чому зберігають свою актуальність і сьогодні.

Вивчення особливостей руху справ за цивільним процесом після судової реформи 1864 р. привертало увагу фахівців як дореволюційного [1; 2; 3; 4], так і радянського періоду [5; 6; 7; 8]. Проте варто зазначити, що за невеликим винятком більшість згаданих праць ґрунтуються на загальноросійському правовому полі, не приділяючи достатньо уваги тим особливостям пореформеного судочинства, що існували в національних регіонах імперії, зокрема в українських землях. В останні роки з'явилось декілька історико-правових розвідок вітчизняних фахівців, зокрема О. Гетманцева, Д. Шигаля, що виявили окремі особливості застосування загальноімперських засад цивільного процесу на українському ґрунті [9; 10]. Утім, про вичерпне висвітлення змін у цивільному судочинстві на українських землях внаслідок судової реформи 1864 р. говорити ще зарано.

Виходячи з цього, автор має на меті дослідити у даній статті, спираючись на матеріали українських губерній, ті зміни, що відбулися в пореформенний період у цивільному судочинстві на рівні мирових та окружних судів.

Нижчою ланкою судової системи, введеної судовими статутами 1864 р., що розглядала цивільні справи, був мировий суд. Ініціатори реформ розраховували, що запровадження ми-

рових судів наблизить систему цивільного судочинства Російської держави до інтересів пересічної людини. Одним із засобів досягнення даної мети стало розроблення спеціально для мирових судів скороченої процедури розгляду цивільних справ. При цьому у Статуті цивільного судочинства 1864 р. було спеціально зроблено акцент на тому, що головним напрямком діяльності мирового судді є схилення позовників протягом усього судового процесу до примирення. Також у документі зазначалося, що «суди ці повинні мати якості найпростішого суду з дотриманням, однак, по можливості необхідних гарантій справедливості його рішень» [11, с. 42].

Саме тому до юрисдикції мирових судів укладачами Судових статутів було віднесено «справи найбільш прості й нескладні, що не становлять труднощів у вирішенні» [11, с. 43], а головним джерелом норм матеріального права, на підставі якого мирові судді виносили свої рішення, став т. 10 ч. 1 Зводу цивільних законів Російської імперії. Як приклад застосування цього важливого джерела матеріально-правових норм, можна навести декілька справ із фондів Державного архіву Харківської області: справи «про самовільну оранку лісових полян» [12, арк. 26–27]; «про стягнення 102 рублів за розписці» [13, арк. 11, 21]; «про стягнення 6 рублів за утримання коня» [14, арк. 21–22] тощо.

На розгляд цього суду виносилися наступні позови:

- з особистих зобов'язань і договорів про нерухомість з ціною позову не вище 500 руб.;
- про винагороду за шкоду та збитки, коли їх величина не перевищує п'ятиста рублів або ж на час пред'явлення позову не могла бути відомою;

- про особисті образи;
 - про поновлення порушеного права власності, якщо з часу порушення минуло не більше шести місяців;
 - про право приватної участі, якщо з моменту її порушення минуло не більше року (ст. 29 Статуту цивільного судочинства (далі – СЦС);
 - прохання про забезпечення доказів за позовами на будь-яку суму.
- Крім того, мировий суддя міг прийняти до свого провадження і розглянути будь-який позов і цивільний спір (незалежно від суми позову), «якщо обидві сторони будуть просити його про вирішення їх справи по совісті» [15, с. 215]. Цікаво, що з таких справ рішення мирових суддів вважалися остаточними й апеляції не підлягали.

Характерно, що з метою спрощення цивільного судочинства для мирового судового розбору взагалі не встановлювалася така стадія цивільного процесу, як підготовчі до суду розпорядження [10, с. 487]. Окрім того, судові засідання в мирових судах як стадія процесу чітко не поділялося на такі частини, як підготовка, розгляд справи по суті, судові дебати та ухвала рішення.

Після того, як мировий суддя заслуховував сторони, він за ст. 129 СЦС «приймав до розуміння усі наведені у справі обставини, визначав за переконанням совісті значення та силу доказів та ухвалював рішення, котре не повинно було суперечити закону» [11]. Цікаво, що під час винесення рішення мировий суддя міг за бажанням однієї чи обох сторін керуватися загальновідомими місцевими звичаями у випадках, коли їх застосування дозволялося законом або «у випадках, що позитивно не вирішувались законами» [3, с. 77]. Інколи застосування такої практики мало негативне забарвлення. Так, у Волинській губернії у маєтку графа Ржижевського селяни користувались відведеними їм у наділ лісовими угіддями, за які вони сплачували викупні платежі. Граф, посилаючись на звичай, що нібито забороняв селянам рубати відведений їм у наділ ліс, протягом 20 років – з 1872 до 1892 р. – звертався до суду з позовами про незаконність вирубування лісу селянами і весь цей час мирові судді накладали на них штрафні санкції [16, арк. 4].

Усі рішення мирового судді поділялися на остаточні та неостаточні. Остаточними були ті рішення, котрі постановлялися у позовах на суму не вище 30 руб. (ст. 134 СЦС) [11]; апе-

ляції такі рішення не підлягали, але їх можна було оскаржити в касаційному порядку. Усі інші рішення були неостаточними й оскаржувалися в апеляційному порядку на з'їзді мирових суддів.

Цивільні справи, що виходили за межі повноважень мирової юстиції, належали до компетенції окружного суду. Справи в ньому розглядалися у складі трьох професійних «коронних» суддів, а сам процес був більш формалізованим, якщо порівнювати його з мировим судом [5, с. 196].

Початком процесу в окружному суді було подання до суду позовного прохання, написаного на гербовому папері з дотриманням відповідної форми. У проханні викладалися обставини справи: хто і чим порушив права позивача; ціна позовної вимоги; чим підтверджувалися вказані обставини. До позовного прохання додавалися судові витрати, документи тощо. Поданий позов, відповідно до закону, міг бути розглянутий у загальному (звичайному), скороченому чи спрощеному порядку.

Сутність загального порядку розгляду цивільної справи полягала в тому, що до слухання справи в судовому засіданні провадилася письмова підготовка, під час якої сторони могли обмінятися через суд не більше як двома змагальними паперами від кожної сторони. На позовне прохання відповідач у визначений термін міг дати відповідь. Позивач надавав заперечення проти відповіді і нарешті відповідач – спростування. Обмін паперами мав формалізований характер. Це було правом сторін, а не їхнім обов'язком. Сторони мали право вже після подання першого паперу звертатися до суду з проханням призначити справу до розгляду під час судового засідання.

У випадку скороченого порядку судочинства (розгляд нескладних справ, що вимагали негайного вирішення: аренда приміщень, прислуги; виконання договорів та зобов'язань тощо) попередній обмін паперами між сторонами не відбувався: справа призначалася до слухання з викликом сторін до суду. Спрощений розгляд застосовувався на прохання позивача для безспірних справ. За таких умов справа вирішувалася одним із членів окружного суду. Відповідач викликався в найкоротший термін. Неявка сторін не перешкоджала вирішенню справи. На прохання позивача рішення могло бути виконаним негайно.

Судове засідання відкривалося викладенням суті справи суду одним із його членів. Після цього кожна зі сторін могла надати суду усні докази. Пояснення кожної зі сторін мало бути доведеним. Оцінювання значення і переконливості кожного доказу здійснювалася за внутрішнім переконанням суддів [17, с. 519].

Під час розгляду доказів, основним правилом вважалося те, що кожна сторона процесу повинна довести ті обставини, які вона приводить в основі свого права і які заперечуються противною стороною. Тому передусім позивач мав довести свій позов, і обов'язок відповідача підтвердити власні заперечення доказами виникає тільки тоді, коли позовна заява заснована на законних засадах. Якщо позивач не надавав необхідних доказів, суд мав відмовити в позові, навіть не обговорюючи прав відповідача [18, с. 190]. Тобто обов'язок надання доказів покладался на того, хто стверджував, а не на того, хто заперечував існування тієї чи іншої обставини. У ст. 367 СЦС підкреслювалося: «Суд у жодному разі не збирає сам доказів і довідок, а рішення ґрунтується виключно на доказах, наданих особами, між якими виник спір» [19, с. 15].

Після вислуховування пояснень сторін і подання ними усіх доказів своїх доводів і тверджень суд вирішував справу. Рішення оголошувалося судом у вигляді короткої резолюції, а потім у призначені судом строки воно оголошувалося в остаточній формі. Суду заборонялося виходити за межі вимог позивача [20, с. 23].

На будь-якій стадії процесу сторони могли укласти між собою мирову угоду, що було підставою для припинення процесу. У 1912 р. в Одеському окружному суді розглядалася справа за позовом О. Чембурського до С. Требинського з приводу стягнення з останнього грошової суми у розмірі 20189 рублів, що повинна була стати компенсацією за частину спадку, не отриманого О. Чембурським після смерті їх тітки А. Требинської. Відповідач не визнав позов у повному обсязі, але сплатив на користь позивача 2000 рублів. На основі цього сторони звернулися до суду з проханням припинити розгляд справи у зв'язку з відсутністю будь-яких претензій з боку О. Чембурського до майна С. Требинського, отриманого ним у спадок після смерті А. Требинської [1, с. 117–131].

Слід зазначити, що цивільні справи окружні суди розглядали без участі колегиї присяжних. Іноді це викликало прийняття доволі спірних

рішень, зокрема як у випадку розгляду більшості справ про польські сервітути на Правобережній Україні. У січні 1895 р. подібну справу розглядав Київський окружний суд. Селяни с. Острово користувалися для випасу своєї худоби толокою в угіддях поміщиці Браницької. У 1894 р. новий арендатор володіння Лукашевич зборонив навколо села 30 десятин толоки, засіяв її і протягом місяця не дозволяв селянам проганяти худобу з села через толоку. Через це селяни були змушені протягом місяця тримати 325 голів худоби вдома, що, на їх думку, завдало їм шкоди у розмірі 650 рублів, з приводу чого і було передано до суду позов проти Лукашевича. Натомість суд відмовив селянам у задоволенні позову, стягнувши з них судові витрати, що було явним порушенням чинного законодавства [8, с. 122].

Отже, цивільне судочинство в мирових судах досить повно втілювало принципи скороченої процедури розгляду справ, дозволяючи мировому судді під час судового розбору оперативно реагувати на різного роду процесуальні перешкоди, своєчасно вирішувати клопотання, що надходили від учасників процесу, швидко знаходити оптимальне рішення для обох сторін шляхом їх примирення тощо. До цього слід додати й те, що Статут цивільного судочинства характеризувався ясністю та лаконічністю формулювань, що також позитивно впливало на зменшення процесуальних витрат, а до того ж сприяло економії часу під час провадження справ мировим суддею. На практиці все це призводило до якісного підвищення рівня правозастосовчої діяльності мирового судді, робило його справді впливовим та компетентним арбітром серед місцевого населення.

Демократичний характер цивільного процесу, як і всієї системи судочинства, заснованої на Судових уставах 1864 р., суперечив сутності російського самодержавства, якій не відповідала наявність самостійної, відокремленої від адміністрації судової влади. Унаслідок контрреформ було обмежено низку прогресивних принципів судової реформи, у тому числі ліквідовано мировий суд, який замінили адміністративно-судовими установами. Незважаючи на це, цивільно-процесуальне законодавство Російської імперії на рівні мирових та окружних судів, яке набуло поширення в українських губерніях протягом другої половини XIX ст., залишалося досить прогресивним та в цілому відповідало потребам свого часу. Слід також

відзначити, що в українському суспільстві цивільно-правові відносини майже до розпаду імперії мали свої особливості. Це пояснюється національно-політичними і соціально-еконо-

мічними особливостями України в цілому, а також окремих її регіонів, приєднаних до Російської імперії в різні часи.

Список використаної літератури

1. Васьковский Е. Типичные гражданские дела / Е. Васьковский. – Одесса, 1918. – 197 с.
2. Гольмстен А. Юридическая квалификация гражданского процесса / А. Гольмстен. – Казань : Тип. Дорре, 1916. – 302 с.
3. Платонов С. Об условиях применения мировыми судьями местных обычаев, при разрешении гражданских дел / С. Платонов // Журнал гражданского и уголовного права. – 1881. – № 4. – С. 70–85.
4. Судебные уставы 20 ноября 1864 г. за 50 лет. Т. 2 / под ред. В. Фененова, Э. Берендтса, И. Блинова. – Пг. : Изд. Гос. Канцелярии, 1914. – 868 с.
5. Виленский Б. Судебная реформа и контрреформа в России / Б. Виленский. – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1969. – 400 с.
6. Коротких М. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России / М. Коротких. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 185 с.
7. Тадевосян В. Сборник статей и материалов по гражданскому процессу / В. Тадевосян. – М. : НКЮ, 1925. – 134 с.
8. Щербина П. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине / П. Щербина. – Львов : Вища шк., 1974. – 191 с.
9. Гетманцев О. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. / О. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство. – Вип. 492. – 2009. – С. 44–51.
10. Шигаль Д. Особливості цивільного судочинства в мирових судах першої інстанції, створених за судовою реформою 1864 р. у Російській імперії / Д. Шигаль // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 486–490.
11. Устав гражданского судопроизводства. – СПб. : Тип. А. Суворина, 1899. – 1270 с.
12. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 594, оп. 1, спр. 161.
13. ДАХО, ф. 592, оп. 1, спр. 117.
14. ДАХО, ф. 592, оп. 1, спр. 74.
15. Развитие русского права в первой половине XIX века / под ред. Е. Скрипилева. – М. : Наука, 1994. – 316 с.
16. Центральний державний історичний архів України, ф. 1149, оп. 13, спр. 66.
17. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Тація, І. Рогожина, В. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 2003. – 656 с.
18. Законоведение : учеб. для реал. и хим.-техн. училищ / под ред. В. Крюковского, Н. Товстолеса. – Вильна : Тип. штаба Вилен. воен. округа, 1909. – 282 с.
19. Мальшев К. Курс гражданского производства. Т. 3 / К. Мальшев. – СПб. : Тип. Стасюлевича, 1879. – 448 с.
20. Энгельман И. Курс русского гражданского судопроизводства / И. Энгельман. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1912. – 334 с.

Надійшла до редколегії 09.06.2011

СТЕЦЮК Б. Р. ОСОБЕННОСТИ РАССМОТРЕНИЯ ГРАЖДАНСКИХ ДЕЛ В МИРОВЫХ И ГРАЖДАНСКИХ СУДАХ В ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД

Исследованы изменения в процессе рассмотрения гражданских дел мировыми и окружными судами, которые произошли вследствие судебной реформы 1864 г. Отмечено, что гражданско-процессуальное законодательство Российской империи на уровне мировых и окружных судов, распространенное в украинских губерниях во второй половине XIX в., оставалось достаточно прогрессивным и в целом отвечало потребностям своего времени.

STETSIIUK B. PECULIARITIES OF CIVIL CASES CONSIDERATION BY MAGISTRATE'S AND DISTRICT COURTS IN THE POST-REFORM

Changes in the process of consideration of civil cases by magistrate's and district courts which happened because of judicial reform 1864 are probed. It is marked that the civil and judicial legislation of the Russian empire at the level of world and circuitous courts, widespread in the Ukrainian provinces in the second half of XIX century, remained progressive enough and, on the whole, answered the necessities of the time.